

УДК 342.723

Яна Троян,

приватний нотаріус

*Харківського міського нотаріального округу Харківської області,
аспірант кафедри загальноправових дисциплін факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ІНСТИТУТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД: ПОНЯТТЯ, ОСНОВНІ ОЗНАКИ

Статтю присвячено висвітленню проблеми тлумачення, складових елементів та суті терміна «забезпечення прав людини і громадянина». Розкрито поняття та зміст основної категорії – «інститут». Визначено необхідні властивості, що перетворюють організаційний інститут на інститут забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Наведено авторську позицію щодо наукової обґрунтованості елементів забезпечення прав і свобод людини.

Ключові слова: забезпечення, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, система забезпечення прав і свобод людини, інститут, інституція.

Постановка проблеми. Однією із найважливіших задач України на шляху входження її до європейського правового простору є втілення в Український правопорядок європейських гуманітарних стандартів, насамперед стандартів у галузі прав людини. Не випадково положення про права і свободи внесено в число перших, проголошених Конституцією України. Конституційний обов'язок держави щодо дотримання і захисту прав та свобод людини і громадянина полягає у створенні необхідних і достатніх умов для їх реалізації та механізму їх захисту. Реалізація зазначених обов'язків держави відбувається за допомогою інституцій, які входять у систему забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Гостро стоїть питання про необхідність створення їх розгалуженої системи та ефективного функціонування, що зумовлює важливість і актуальність дослідження.

Для сучасної юридичної науки ця проблематика не є новою. Так, дослідженню підлягали питання забезпечення прав і свобод людини в межах окремих прав, певної діяльності органів державної влади, міжнародних стандартів прав людини, вивчалась та аналізувалась система забезпечення прав і свобод. Питання забезпечення прав і свобод людини і громадянина мають міжгалузевий предмет, а їх дослідженням опікуються науковці різних сфер юридичної науки. Свого часу проблематиці забезпечення прав і свобод людини та громадянина у своїх працях приділяли увагу М. М. Алмаші, Р. В. Бараннік, О. П. Васильченко, М. В. Вітрук, В. О. Демиденко, Є. Ю. Захаров, Р. В. Зуєв, О. Ф. Калініченко, А. М. Колодій, М. А. Кучук, А. Ю. Олійник, П. М. Рабинович, А. А. Романо-

ва, В. В. Пацкан, Ю. М. Тодика, О. Ф. Фрицький, М. В. Цвік та ін.

Метою цього дослідження є наукова робота і системний аналіз інституту забезпечення конституційних прав і свобод; заповнення теоретичних прогалів, що мають місце в конституційно-правовій теорії з цієї проблематики. Проте розпочати пропонується зі встановлення змісту та суті терміна «забезпечення прав людини».

Так, питання забезпечення прав і свобод людини та громадянина традиційно перебувають у полі зору як теоретиків права, так і юристів-практиків; об'ємною та різноплановою є й присвячена цій проблематиці спеціальна література.

Конституція України закріпила дуалістичне бачення громадянського та політичного суспільства і обумовлене таким баченням сприйняття особи одночасно як члена громадянського суспільства та громадянина, що, у свою чергу, передбачає розмежування категорій прав людини і прав громадянина. Захист прав людини – це не другорядне, побічне завдання перетворень, що відбуваються в українському суспільстві, – це основна мета, яка повинна створити гідні умови життя кожному, гарантувати свободу та забезпечити фундаментальні права. Права і свободи людини повинні бути не засобом контролю держави над громадянами та їх об'єднаннями, а засобом забезпечення індивідуальної автономії особистості і її взаємодії з іншими людьми, різними соціальними структурами, суспільством та державою.

Термін «забезпечення» має досить широке значення і трактується як надання (по-

стачання) чогось кимось у достатній кількості, створення усіх необхідних умов для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти когось, що-небудь [1, с. 273]. У зв'язку з цим можна констатувати використання різного його термінологічного значення, як-то: «забезпечення», «реалізація», «здійснення», «гарантування».

Що стосується забезпечення прав і свобод людини та громадянина, то їх визначення є численними, однак їх можна об'єднати у дві основні групи. На думку одних авторів, це стадія реалізації прав людини. Згідно з цією точкою зору забезпечення виконує допоміжну роль по відношенню до реалізації. Проте такий підхід не отримав широкої наукової підтримки.

Прибічники іншого підходу тлумачать забезпечення прав людини більш широко, як систему їх гарантування. Так, під забезпеченням прав і свобод розуміється система загальних (політичних, економічних, духовних та ін.) і спеціально юридичних засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень [2, с. 456].

На думку В. О. Деміденко, утвердження прав і свобод людини й громадянина, з точки зору головного обов'язку України (ч. 2 ст. 3 Конституції), являє собою діяльність держави, спрямовану на визнання певних можливостей людини, необхідних для її нормального існування й розвитку у конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства [3, с. 3].

М. В. Вітрук під забезпеченням конституційних прав і свобод розуміє систему загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, які забезпечують їх правомірну реалізацію, а в необхідних випадках – і охорону [4, с. 101]. Як справедливо зазначає А. Ю. Олійник, забезпечення конституційних свобод в Україні – це створення сприятливих умов для їх здійснення, охорона, захист суб'єктивних свобод від правопорушення, відновлення порушеного права компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами та об'єднаннями громадян здійснення матеріальних чи процесуальних юридичних засобів [5, с. 47].

Забезпечення прав і свобод людини – це створення умов для здійснення прав і свобод людини. На думку П. М. Рабиновича, воно «включає такі три елементи державної діяльності: сприяння для здійснення прав і свобод людини ...; охорона прав і свобод людини ...; захист прав і свобод людини (відновлення

порушення правомірного стану, притягнення порушників до відповідальності)» [6, с. 45].

Так, реалізація прав і свобод людини – це форма буття прав і свобод, що зводиться до переводу соціальних благ, які закріплені нормами права, в стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою (особами) з метою задоволення своїх різноманітних потреб та інтересів [7, с. 257-258].

Охорона прав і свобод людини і громадянина – це діяльність з усунення потенційної загрози охоронюваним суспільним відносинам. В одному випадку вона може виступати як система правових норм, що охороняють суспільні відносини в різних сферах, що різняться між собою характером і способом впливу на поведінку людей [8, с. 39-40]. В іншому – безпосередня діяльність уповноваженого суб'єкта, спрямована на створення умов реалізації прав і свобод людини.

Слід зазначити, що категорія «захист прав і свобод людини» в основному використовується у вузькому значенні, тобто необхідність в останньому виникає у разі загрози або реального зазіхання на них або в результаті їх порушення. Захист прав і свобод особи за своїм змістом спрямований на регламентацію порядку дій суб'єктів права з метою недопущення порушення гарантованих прав, максимального усунення можливостей такого порушення або порядку відновлення порушених прав шляхом закріплення відповідних прав, повноважень цих суб'єктів та органів.

З наведених визначень можна зробити висновок, що забезпечення, сферою застосування якого є права і свободи особи, – це цілісна система зі створення спеціальним суб'єктом необхідних умов для реалізації, захисту та охорони прав і свобод людини та громадянина. Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів, спрямованих на досягнення єдиної мети – забезпечення прав і свобод. Система забезпечення прав і свобод людини і громадянина, як і будь-яка інша система, має певну структуру.

У науковій літературі висловлюється думка, що елементами системи є політико-правові, соціально-економічні, матеріально-технічні, ідеологічні та інші умови для реалізації, охорони та захисту встановлених чинним законодавством прав та свобод людини та громадянина на основі визнання та дотримання цих прав і свобод, поваги до них і нетерпимості до їх порушення [9, с. 161–165].

На думку А. А. Романової, така система складається з чотирьох підсистемних елементів, а саме: інституційне забезпечення;

правове забезпечення; організаційне забезпечення; ресурсне забезпечення [10, с. 601].

Більш вдалою вбачається ідея, яку пропонує В. В. Пацкан, визначаючи, що до системи забезпечення прав та свобод людини та громадянина входить: інституційно-організаційне забезпечення; правове забезпечення; ідеологічне забезпечення; ресурсне забезпечення [11, с. 92]. Схожість цих елементів зумовлена єдністю мети, взаємозалежністю та взаємним впливом. Постійний зв'язок цих елементів створює взаємодіюче середовище забезпечення прав і свобод.

В аспекті теми нашого дослідження пропонується звернути увагу на перший елемент системи забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а саме інституційно-організаційне забезпечення. Так, інституційно-організаційне забезпечення – це передбачені в законі суспільно-політичні інституції, на які покладаються відповідні функції і повноваження з організації забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина. Вживання саме цього терміна дозволяє точніше розкрити значення і зміст цього феномену, на відміну від «інституційного забезпечення», поняття якого є занадто широким та охоплює собою три складники: інституційно-організаційне забезпечення; інституційно-правове забезпечення; інституційно-кадрове забезпечення [12].

Сутність понять «інститут», «інституції», «інституційне забезпечення» розкривається в працях представників економічної школи, що має назву «інституціоналізм». Т. Веблен, один із засновників інституційного напрямку, визначає інститут як «поширений образ думки в тому, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю і окремих виконуваних ними функцій» [13, с. 201].

На думку Дж. Коммонса, інститут – це корпорація, сім'я, держава та ін., а в широкому сенсі – це колективна діяльність із керівництва, вивільнення та розширення ниви індустріальних дій [14, с. 650]. Інакше кажучи, він включав до інститутів правові норми, неорганізовані звичаї, а також організовані структури (наприклад, сім'ї, корпорації, холдинги, торговельні асоціації, профспілки, державу та ін.) на тій підставі, що всі вони здійснюють певний колективний контроль за діяльністю окремих осіб. Слід зазначити, що для представників «старого» інституціоналізму основним об'єктом дослідження був індивід, який розглядався криз призму групових взаємовідносин.

У 50–60-х рр. ХХ ст. розвиток неоінституційного напрямку призвів до переосмислення поняття «інститут». Його засновник Д. Норт стверджує, що поняття «інституції» охоплює будь-які види обмежень, створені для спря-

мування людської взаємодії в певному напрямі, які охоплюють як заборону індивідам щось робити, так і умови, за яких іноді їм дозволяється здійснювати певні види діяльності. Цим він доводить, що «інституції – це творіння людей, тому їх розвивають і змінюють також люди. Формою ж прояву інституцій є інститути» [15, с. 14]. Таким чином, Д. Норт пропонує розглядати «інституції» як закони, правила, звичаї, норми, а «інститути» як організації, тобто державні органи, політичні партії, профспілки тощо.

Формою прояву інституцій є інститути (інший переклад – організації). Інститут є суб'єктом інституційного механізму. Як зазначає Д. Норт, «...не існує інших рішень, крім використання інституційних механізмів, щоб установити правила гри, і використання організації – щоб забезпечити дотримання цих правил» [15, с. 19].

На підтвердження цієї точки зору О. Є. Мазур підкреслює, що важливо відділяти інститути лише від індивідів, а не від організацій. Якщо виходити із загальноприйнятої тези, що всі інститути виражаються в системі вкорінених правил і норм, то з інституційної точки зору організація – це комплекс інститутів, тобто впорядкована сукупність рутинізованих дій, які виконуються індивідами в процесі функціонування організації. Інститут завжди організовується, тому організацію теж цілком справедливо тлумачити як інститут, оскільки вона утворюється і працює як об'єднання людей на основі системи взаємопоміжувальних ролей, стандартів, норм поведінки. [16, с. 44].

Логіку обґрунтування наявності інститутів дослідники простежують за допомогою невід'ємних характеристик, які наголошують на організаційних формах їх функціонування. Серед цих характеристик, зокрема, виокремлюють психологічність, зазначаючи при цьому, що будь-який суспільний інститут за своєю генезою є психологічним утворенням, стійким продуктом обміну діяльністю. Наступною важливою характеристикою інституту є історичність: інститути позиціонуються як певний кінцевий продукт історичного розвитку суспільної сфери. Іншими не менш важливими ознаками інституту є структурність та функціональність. Структурність є підтвердженням того, що кожен інститут існує як наслідок своїх взаємодій з іншими інститутами соціальної системи. Функціональність означає, що інститути існують доти, доки виконують визначені для них суспільством функції, сприяючи інтеграції суспільства й досягненню рівноваги [17].

Згідно із системно-організаційним аспектом головний зміст соціальної структури

створюють соціальні інститути, насамперед економіка, політика (державна), наука, освіта, сім'я, зберігаючи і підтримуючи наявні в суспільстві відносини і зв'язки. Ці інститути нормативно регулюють, контролюють і спрямовують поведінку людей у життєво важливих сферах, а також визначають стійкі, регулярно відтворювані їхні рольові позиції (статуси) у різних типах соціальних організацій.

В. О. Мандибуря справедливо стверджує, що інститути включають увесь спектр надбудовних соціальних відносин. Інститути як елементи системно-організаційної структури суспільства поділяють на: 1) владно-організаційні інститути (інститути державної влади, інститут місцевого самоврядування); 2) базисно-господарські та функціонально-економічні системні інститути (інститут власності, інститут підприємництва, інститут грошей, фінансово-кредитний інститут, інститут ціноутворення); 3) господарсько-асоціативні інститути (домогосподарство, фірма, держава); 4) асоціативно-соціальні інститути (партії, профспілки, суспільні об'єднання, громадські організації) [18, с. 111].

Необхідно зазначити, що в сучасній юридичній літературі немає єдиного підходу до змісту понять «інститут» та «інституція». Їх тлумачення залежить від контексту їх використання та погляду автора, який це робить [19, с. 80-83]. Оскільки їх можна вважати однорідними словами, що не змінюють змісту того чи іншого явища, у нашому дослідженні надалі пропонується використовувати ці два поняття як синоніми.

Принагідно можна стверджувати, що коли права та свободи людини і громадянина (від міфологічних уявлень та ідей філософів, юристів в умовах античного світу, середньовіччя та нового часу) одержали нормативне закріплення у правових джерелах, виникла потреба в найадекватніших інститутах, що призначені їх боронити. Навіть за наявності прогресивної і добре налагодженої правової системи, системи прав і свобод людини, їх реалізація може і не відбутися, якщо державними органами, посадовими особами та громадськими організаціями не здійснюватиметься спеціальна організаційна робота із забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

Ідеологи європейських буржуазних революцій, виходячи з гуманістичних традицій епохи Відродження, намагалися знайти дієві засоби забезпечення «природних прав» людини, соціальні й політичні інституції, спроможні захистити людську особистість, забезпечити їй можливість задовольняти насущні життєві потреби та вільну самореалізацію. Спочатку така роль повністю покла-

дається на державу, однак згодом, коли стає очевидним, що остання не бажає задовольнятися статусом мудрого, доброго й покійного слуги й наставника людського загалу, у якому кожен індивід задовольняє свої приватні інтереси – так званого громадянського суспільства, пріоритети довелося змінювати. У концепціях ідеологів лібералізму суверенітет держави суттєво обмежується суверенітетом громадянського суспільства, яке з об'єкта турботи держави перетворюється на її корелята – самодостатній суб'єкт суспільного життя, здатний самостійно захищати свої інтереси, протидіючи зазіханням на них з боку держави [20, с. 58].

Висновки.

Підводячи підсумки проведеного вище дослідження, можна зробити такі висновки.

На державу покладається обов'язок не тільки визнання, а й забезпечення прав людини і громадянина. Забезпечення, сферою застосування якого є права і свободи особи, – це цілісна система зі створення спеціальним суб'єктом необхідних умов для реалізації, захисту та охорони прав і свобод людини та громадянина. Забезпечення прав і свобод людини – це створення відповідних умов для здійснення прав і свобод людини, що має три цілеспрямовані сфери державної діяльності: 1) сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних та юридичних гарантій); 2) охорона прав і свобод людини (створення системи заходів, спрямованих на попередження правопорушень, усунення причин, що їх спричиняють); 3) захист прав і свобод людини у разі їх порушення (створення певної системи засобів та факторів, застосування яких пов'язане з наявністю ситуації, за якої порушуються права, та відновлення порушеного права).

Інститут забезпечення прав і свобод людини та громадянина – це уповноважений суб'єкт (державний орган, орган місцевого самоврядування, інститут громадянського суспільства), що виник у відповідь на потреби реалізації, охорони та захисту порушених прав і свобод людини і громадянина та який за допомогою спеціальних механізмів бере участь у забезпеченні прав і свобод людини.

Список використаних джерел:

1. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. 2-ге видання. К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
2. Загальна теорія держави та права : підручник для студентів юридичних вищих навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН

України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.

3. Демиденко В.О. Утвердження і забезпечення конституційних прав та свобод людини й громадянина в діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Київ, 2002. 24 с.

4. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности : монография. М. : Норма : ИНФРА-М, 2017. 448 с.

5. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : монографія. К. : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 153 с.

6. Рабинович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків : Вид-во «Право», 1997. 154 с.

7. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 305 с.

8. Зуєв Р. В. Співвідношення правничих категорій "забезпечення", "охорона" і "захист" у діяльності міліції громадської безпеки щодо прав і свобод людини. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 37-42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_3_11.

9. Химинець В.В. Інституційні основи розвитку Карпатського регіону у контексті синьої економіки. *Регіональна економіка демографія та соціальна політика*. 2013. № 3 (20). С. 161–165.

10. Романова А.А. Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права*. 2012. № 2. С. 599–602.

11. Пацкан В.В. Система забезпечення прав і свобод людини ті громадянина. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Випуск 6-1. Том 1. С. 91-95.

12. Глушко А. Д. Напрями вдосконалення інституційного забезпечення державної регуляторної політики. Інновації та традиції в науковій думці, економіка. URL: <http://int-konf.org/konf082013/476-glushko-a-d-napryami-vdoskonalennya-nstytucynogo-zabezpechennya-derzhavnoyi-regulyatornoyi-politiki.html> (дата звернення: 23.02.2018).

13. Веблен Т. Теория праздного класса. М. : Прогресс, 1984. 367с.

14. Commons R. John. *Institutional Economics*. *American Economic Review*. 1931. Vol. 21. P. 648-657.

15. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. І. Дзюб. К. : Основи, 2000. 198 с.

16. Мазур О. Є. Систематизація підходів до визначення категорії «інститут». *Економіка розвитку*. 2014. № 1(69). С. 41-45.

17. Кармазіна М. «Інститут» та «інституція»: проблеми розрізнення понять URL: <http://politik.org.ua/vid/magcomment.php3?m=1&N=59&C=1308> (дата звернення: 08.02.2018).

18. Мандибура В. О. Інституційна архітектоніка власності та закономірності її функціонування. *Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку : матеріали наукового симпозиуму*. Х. : ХНУ, 2005. С. 110-116.

19. Сльозко Т. М. Інституційна теорія в обліковій науці: деякі проблеми дефініцій. *Materialy X Mizinarodni vedecko-prakticka conference ["Dny vedy – 2014"]*, (Praga 27.03.2014 – 05.04. 2014.) / Dil 5. *Ekonomicke vedy*. Praga. PH "Education and science s.r.o. 2014". С. 80–83.

20. Ситник П. К. Громадянське суспільство і держава: ос обливості їх взаємодії. *Стратегічна парадигма*. 2002. № 4. С. 57-60.

Статья посвящена проблемам толкования, составляющим элементам и сути термина «обеспечение прав человека и гражданина». Раскрыто понятие и содержание основной категории – «институт». Определены необходимые свойства, которые являются характерными для института обеспечения прав и свобод человека и гражданина. Приведена авторская позиция относительно научной обоснованности элементов обеспечения прав и свобод человека.

Ключевые слова: обеспечение, обеспечение прав и свобод человека и гражданина, система обеспечения прав и свобод человека, институт, институция.

The article is devoted to the problem of interpretation, which make up the elements and essence of the term "ensuring human and citizen's rights". The concept and content of the main category - the "institute" - is revealed. The necessary properties that are characteristic for the institution of ensuring the rights and freedoms of man and citizen are determined. The author's position on the scientific validity of the elements of ensuring human rights and freedoms is given.

Key words: providing, ensuring rights and freedoms of man and citizen, system of ensuring human rights and freedoms, institution, institution.

